

Doktor Məhəmmədtəqi Zehtabi

İyirmi Bir Azər Nehzətinin Yaranması

21 Azər nehzətiəndən 30 il keçdi, bu nehzət ikinci dünya müharibəsindən ümumən İran azadlıq hərəkatı xüsusən milli azadlıq hərəkatının zirvə sidir. Bu hərəkat əleyhinə istər daxil və istər xaricdə təcziyətləb adlandırır və biganələr əlilə yaranmış bir hərəkat göstrsələr də, 21 Azər nehzəti məşrutədən 1324 - cü ilə qədər İran azadlıq hərəkatının təmamilə, təbii və lazımı bir nəticəsi idi, buna görə də heç bir xarici əl vasitsilə yaranmamışdı, bu hərəkat o dövrdən ictimai hadisələrin qucağında tədriəclə və təbii halda və xalq hərəkatının istəyi və iradəsi ilə yarandı. Bu məsələləri ışıqlandırmaq üçün 21 Azər nehzətinin müxtəlif cəhətlərinə diqqət etmək lazımdır.

1289 - cu il Ətabək parkı cinayətilə irtica qəlbə çalmış demokratik məşrutə inqilabını boğdu və onun qəhrmanlarını tədriəclə müxtəlif yerlərdə aradan apardı. Lakın azadlıq fikri və azadixahlar aradan getmədi. Bunlar yeni şərait və fürsət axtarırdılar ta qanun- əsasi və məşrutəni yenidən dirçəldib demokratik inqilabi təməmləsinlər. 1299 cu il bu fürsət yarandı Çünkü tezar rusiyə iranın siyasət səhnəsindən çıxmışdı. Əsasən məşrutə inqilabi iştirakçılarının rəhbərliyi altında Təbrizdə Xiyabani qiyamı, Gilanda Cəngəl nehzəti, Xorasanda isə Kolonel Məhəmmədtəqi Xan qiyamı baş verdi. Bu hərəkatlərdə irtica tərəfindən yatırıldı, lakın genəədə nə mütərəqqi fikirlər boğuldu və nə də təməm azadixahlar məhv oldu. Rızaşah naqis qanun- əsasi yə əl aparıb onu ruhsuz bir kalbədə çevirdi. Azadixahlara görünməmiş divan tutdu və bir sırasını zındanda öldürdü. İranın azadixah qüvvələri Rızaşahın simasında məşrutə cildinə girmiş bir diktatorun necə İngilislər tərəfindən yaranıb İran xələqlərinə təhmil edilməsini bütün varlıqlarıylə ləms etdilər. İkinci dünya maharibəsi başlandı və Şəhriyvər hadisəsiəndə İranı da əhatə etdi. İngilislər Rızaşahi gətirdikləri kimi apardılar. İrtica zəiəflədi, lakın irtica dəstgahı əldəyilməmiş qaldı. Azadixahlar zindanlardan çıxdılar, sürgündən qayıtdılar. İran azadlıq hərəkatının başqa mərhələsi başlandı. Bu hərəkatın başında yenə də məşrutə inqilabi və 1299 cu il hərəkatləinin iştirakçıları dayanırdılar. İctimai hərəkat gücləndi və hizəblər fəaliyə başladılar Xalq hərəkatı ilə bərabr yuvası sağlam qalmış irtica da fəaliyətdən əl götürməyib çox aşkar şəkiəldə mütərəqqi qüvvələrə xıtabən deyirdi:

« qoy müttəfiqlər qüvvələrini aparsınlar, onda biz sizə azadlıq və demokratianın nə olduğunu göstərərik»
(Pişəvəri 1324 Azərbaycan rüznaməsi 30 şəhriyvər.)

Azadixahlar iranın faşizm əleyhinə qələbədə oynadığı rola bel bağlayır və dikttatorluğun tazadan ehyasına az guman edirdilər.

Lakın faşizm əzilib və müttəfiqlərin İranı tərək etməsi yaxınlaşdıqda kirmiş irtica azadixah qüvvələrə qarşı ciddi hücumə başladı.

Mərhum Pişəvəri 1324 cü il Şəhrivərin 29 da bu həqdə yazırdı : « Tehran səriy qədəmlə irtica tərəfə getməkdədir Başımıza Yunan xalqının başına gələn oyunu gətirmək fikrindədirlər. Məclis və dövlət və mətbuat satılmş xain adamların əlinə düşmüşdür. Bunlar vırıb yığıb, öz siyasətlərin yeritmək istəyirlər. Azadlıq, demokrasi naminə çalışdıqda olan qüvvələr cürbəcür bəhanələr ilə boğulub tar- mar edilməkdədir. Rizaxandan daha qaba, daha xəşin bir cəllad vücuda gətirmək nəqşəsi ciddi surətdə mövqei icrayə qoyulmuşdu». Pişəvəri azərbaycan rüznaməsində yazırdı « maharibə xatimə tapar - tapmaz ölkəmizdə irticai ünsürlər baş qaldırıb igirmi illik istibdad və diktatorluq üsulunu dübarə dirilməyə başlamışlar... Biz bilmirik Atlantik mənşürü nə oldu, Potsdam konfransının rəyləri niyə İrana şamil ola bilmədi? !

Ondan əlavə mənşüri atlantik bütün dünya millətlərinə öz müqəddəratını təyin etmək həqqini vermişdir. Biz azərbaycanlılar da bu həqdən istifadə edib İran daxilində öz sərneviştimizi təyin edib və verdiyimiz böyük qurbanlar bahasına əldə edilən qanun- əsasini diritmək istəyirik. » (Pişəvəri, seçilmiş əsərləri səhifə 231) İkinci dünya maharibəsindən təza meydana atılmış Amerika imperializm də iranın siyasət meydanında at çapmağa başladı. Bu məsələ azadixahları bətər nigaran edirdi. Şünkü onlar biliərdilərki, amerika tərəfindən də himayə olan təza diktatorluq daha xəşin və daha gobud olacaqdır. İrticain qabağını almaq üçün azadixah qüvvələr ikinci dünya maharibəsi nəticəsində yaranmış nisbətən müsaid fürsəti əldən verə bilməzdilər. Keçmiş inqilabi sabiqələri və inqilabi zəmiynə cəhətdən irtica ilə müqabilə azərbaycandan sivai iranın ayr yerində mümkün deyildi. Demək belə bir müqabilə İran azadlıq hərəkatının məşrutıyyətdən 1324 - ci ilə dək inkişafının təbii məhsuluidi. Bu zaman inqilabi qüvvələr əl- əl üstə qoyub baxa bilməzdilər və bu işi məhz azərbaycandan başlamalı idilər.

Bu həqiqəti mərhum Pişəvərinin 1324 - cü il şəhrivərin 24 - də Təbrizin Şiruxorşid salonundakı nitqində açıq görmək olar o deyirdi : « vəziyyət elə ağır bir hal aldı ki, artıq Tehrandə oturub məqalə yazmadan, nitq etməkdən bir nəticə ola bilməyəcəyini yəqin etdim. Naçar bir il bundan əvvəl Təbrizdə uzun - uzadı bəhs etdiyimiz məsələ ətrafında düşünməyə başladım.

Bu çox sadə tədbir idi, mənim Təbriz məsləkdaşlarımdan dedilər : Azərbaycandan başlamalı buranı islah etməli, Azərbaycan xalqının öz gücü ilə burda milli hökumət vücuda gətirməliyik. Tehran irticain başı, istibdadın mərkizidir. Birinci növbə də ordan göz yumub müstəqimən burda iş görməliyik. Bu fikrin həqiqəti o vaxt nəzərimdə daha aşkar bir surətdə cilvə etdi ki, dövlətin məsul məmurları ilə Azərbaycan xalqının təzəllüm və dadxahlıq teleqrafları haqqında müzakirə etdim. Məsələn Bəyat dedi : Mən radio vastsilə müraciət etmişəm. Artıq xalq əriyə və teleqraf vastsilə özünə zəhmət verməməlidir. Başqaları daha acı, daha şədid cavab verdilər.

Sədr dedi : bir teleqraf olmasın min teleqraf olsun, mən bu kimi boş sözlərə cavab verməyəcəyəm. Bu sözlərin ayrı cavabı ola bilməzdi, gərək xalqa müraciət etmək. Xalqın yumruğunun gücü ilə azadlığı təmin

etmək. Bu, şüarla mən Təbriz azadixahlarının təklifi üzrə Tehrandan Azərbaycana hərəkət etdim. » (Pişəvəri 21 Azər kitabı səhifə 18) .

Belə bir şəraitdə 1324 - cü ilin əvvəllərindən bir sıra azadixahlar İranın müxtəlif yerlərindən Təbrizə gəlib Şəhrivərin 12 - sində Azərbaycan Demokrat Fırqəsini təşkil etdilər. Bu fırqənin müsisləri və qabaqcıllarının çoxu məşrutə inqilabi, Xiyabani qiyamı, Cəngəl nehzəti və 53 nəfrin iştirakçıları idilər. Bu şəxəslərdən aşağıdakıları nümunə göstərmək olar. Hacı Əzimxan (Səttarxanın qardaşı), Nizamuldövlə Rəfii (fırqənin müsislərindən və məşrutə inqilabi zəmanı Azərbaycan əncüməninin üzvü) . Müstəşaruldövlə (məşrutə dövrü Azərbaycan əncüməninin üzvü) . Mir Cəfər Pişəvəri (Cəngəl hərəkətinin fəal rəhbərlərindən), Mirzə Nurulləxan Yekani (məşrutə inqilabının ən məşhür qəhrman mücahid rəhbərlərindən) . Mərndli Borhani (Xiyabani qiyamı iştirakçılarından), Əli Fitrət şair (məşrutə azadixahlarından) . Əli Qəhrmani (Səttarxan atlılarının rəisi və Xiyabani qiyamı inqilabçısı) . Təqi Şahin (53 nəfərdən), Təsüclü Cəməli (məşrutə və Xiyabani inqilabçılarından) . Mirkazım (məşrutə inqilabi mücahidlərindən) . Cəfər Ədib və Mir əbdülhüsen Faiqi (məşrutə və Xiyabani qiyamı maarifçilərindən) və ... bu şəxsiyyətlərdən Azərbaycanın bütün şəhərləri və qəsəbə və kəndlərindən var idi və fırqənin ön sıralarında gedirdilər.

Azadlığın, məşrutənin və bütün İranın yolunda getmiş qırx illik (1945 - 1905) döyüşlər və mübarizələrin iştirakçılarının əlilə yaranan fırqə nə adla yarana bilərdi ? Belə bir fırqə azadixah qüvvələr tərəfindən qanun-əsasını diriltmək, azadlıq demokrasi və milli hüquqları təmin etmək və diktatorluğun qabağını almaq üçün yarana bilərdi.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsi bu iş üçün də yaranmışdı. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın heç bir yerindən və heç bir zaman elə inqilabi hərəkət baş verməmiş və baş da verə bilməz ki, xarici ziynəf qüvvələr öz xeyirlərinə ondan istifadə etməyə can atmasınlar. Belə xarici cəhdlər bir hərəkətin xalqiliyi və onun xalq tərəfindən yaranmasını xədsədar edə biəlməz. Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yaranması və 21 Azər nehzəti də bu qanundan müstəsna deyildir.

21 Azər Nezhəti Necə Yarandı?

İranın yuxarıda göstərdiyimiz ictimai - siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq 1324 - cü il şəhriyər ayının 12 sində fırqənin 12 maddədən ibarət olan müraciətnaməsi nəşr olundu. Beləliklə də Azərbaycan Demokrat Fırqəsi təşkil olub işə başladı. Bu müraciətnamə fırqənin Azərbaycan barədə iqtisadi, ictimai, fərhnge və milli ehtiyacları əsasında şüarlar irəli sürürdü. Müraciətnaməni 48 nəfər iməza etmişdi ki, bir parası sonralar dalı çəkildilər. Bir ay keçmədən Azərbaycan kargər ittihadıyəsi və Hizbe- Tudeyi İranın Azərbaycan və Zəncan təşkilatə da fırqəyə mülhəqq oldular, beləlikdə az bir müddət ərzində fırqə Azərbaycanın ən qüdrətli və nüfuzlu ictimai təşkilatına çevrildi. Bu müraciətnamə və ya fırqənin əsasi hədəflərin mərhum Pişəvərinin

1325 - ci il ordiybehişt ayının 24 də Azərbaycan şəxsiyyətləri konfransında belə xülasə etmişdi : « İran daxilində iranın istiqlal və təmamiyyət- ərzisini mürat etmək şərtilə öz daxili işlərimizi öz limizə almaq və öz evimizi öz iradəmizilə idarə etmək, öz anadilimizdə milli fərhmimizi mütərəqqi və müasir hala salmaq» (Pişəvəri 21 Azər kitabı səhifə 30)

Firqə, Azərbaycanın Azərbaycanlı əlilə idarə olma işinin, qanun- əsasının bir sütünü olan əyaləti və vilayəti əncümləri vastəsilə həyata keçirmək istəyirdi. buna görə Tehrandan bu əncümləri təşkil etmək tələbini irəli sürdü, lakin Sədruləşraf kabinəsi bu təklifi məhr ayında rədd etdi və Azərbaycanda ciddi terrora əl atdı. Beləliklə bir daha məlum oldu ki, Tehran Azərbaycanın qanuni haqqını dinc yol ilə verməyəcəkdir. Firqə yaranmış imkanı əldən verə bilməzdi, buna görə də müstəqil hərəkət etməlidir. «xalqımız siyasətdə Sərdar Millinin Tehrana gəlmədən qabaq təqib etdiyi yol ilə getməli, ona təqlid etməli idi». (Pişəvəri 21 Azər kitabı)

Belə olduqda firqə əyaləti əncümni ilə kifayətələnilib qala bilməzdi. Xalqın arzularını həyata keçirən təşkilat lazım idi. Bu iş üçün xalq konfransları yarandı. Xalqa müraciət oldu.

Xalq konfranslarında on minlərcə iməzaya malik olan qərarla Tehrana müntəzir olmadan milli azadlığı təmin edən muxtariyyət və milli hökumət təşkilatı tələb edən təsmim namələr, sel kimi axıb Təbrizə gəldi. Firqəmiz isə xalqımızın ruhundan qopan bu böyük nəfəsə laqeyd qala bilməz və xalqı öz halına qoya bilməzdi. Ona görə çox səriy bir surətdə xalq konfransların arzularını əməli etmək və xalqın səsinin təmərküz vermək üçün aban ayının iyirmi doqquzunda, özünü müəssislər məclisi adlandıran, xalq yığıncağı yaratdı. » (Pişəvəri 21 Azər kitabı)

240 nəfər hüdudunda nümayəndəsi olan və Təbrizin Şiruxurşid salonunda keçirilən bu yığıncaq milli hökumətin əsasını qoydu və foriyyətlə milli məclisin çağırılması qərarını qəbul etdi. Azər ayının birinci yarısında məclisin intixabati keçirildi. Bu zamanlar Tehran hökuməti " Bəyatı " Təbrizə göndərdi " Bəyat " əyaləti əncümənini, gələcək məclisin təsvib edəcəyi surətdə qəbul etdi və bu iş vaxt qazanmadan ötürüdü. Firqə öz işinə davam etdi. 21 Azər günü milli məclis açıldı və milli hökumət quruldu. Rəsmi dövlət təşkilatı yaratmaq işi ilə məşğul olmaqla bərabr firqə öz əsasını möhəkmələndirmək işindən qafil deyildi. Belə ki, məhr ayının doqquzunda firqənin birinci konqrəsi təşkil olub firqənin xətt - hərəkətini və məramnaməsini təsdiq etdi. 1324 - cü il Azərin iyirmi biri xalqımızın tarixində ən həyəcanlı günlərdən biri idi. Bu günə şahid olanlar bilirlər ki, bu gün bir tərəfdən saatın binasında milli məhəl açılır və o biri tərəfdən isə fə dai qüvvələri tərəfindən mühasirə olunmuş Təbriz arteşinin fərmandehi sərtib " Dirəxşani " ilə müzakirə davam edirdi, ta ordu qardaş qanı tökülmədən təslim olsun.

Fə dai Qüvvələr Necə Yaranmışdı ?

Demək firqə dövlət təşkilatı yaratmağa çalışmaq bərabər bilirdi ki, Tehran ordusu Təbrizdə olduğu halda milli hökumət iş başına gələ bilməz, buna görə yaranan milli hökumətin silahlı arxası haqqında da düşünür və fəaliyyət edirdi. Buradan oxuculara belə bir sual meydana gələ bilər, bu fədailər kimləridilər ? Fədai təşkilatı necə yarandı ?

1320 - ci il şəhriyər ayında Rızaşah qaçıb İran ordusu dağılanda Azərbaycan kəndlilərinin əlinə çoxlu silah düşdü və ərbablarla kəndlilər arasında toqquşmalar başlandı. Bu toqquşmalar zaman keçdikcə şiddətlənirdi və kəndlilər yayın əvvəllərində hizb tudei İranın Azərbaycan əyaləti komitəsinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan ustandarının kəfili ağayi Nikxu kəndlilərin verməli olduğu bəhreyi- malikanə barə də bəxşnamə sadır elədi. Bu bəxşnamə hizb tudei İranın əyaləti komitəsi tərəfindən təksir olunub bütün kəndlələrə göndrildi. Bu iş ərbabla kəndli arasındakı toqquşmanı daha şiddətləndirdi. Bunun nəticəsində firqənin yaranması ərfəsində Azərbaycanın bütün zindanları kəndlilə dolmuş idi. Kəndlilərin hizb tühəyə şikayəti o yerə çatmışdı ki 1324-cü ilin yayında hizb tühənin mərkəzi komitəsi İsfahanlı vəkil- dadgostəri " Murtuza Ravəndi " ni Təbrizə göndərmişdi, ta zindan olmuş kəndlilərdən məhkəmələrdə müdafiə eləsin. Bu zamanlar Tehran hökumətinin kəndlilər əleyhinə fişarı artdıqca onların narazılıqlarını daha artırdı. Firqə yaranan zaman Azərbaycan kəndlisi bu vəziyyətdə idi. Fədailər həmin narazı kəndlilər idi, və fədai təşkilatı da bunların tərəfindən yaranmışdı. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rolu isə bu narazı kəndliləri öz üzvləri vastəsilə müntəzəm hala salmaq və müəyyən hədfə doğru yönəltməkdən ibarət idi. Mərhum Pişəvəri fədai dəstələri və onun təşkili barəsində demişdir. « bu fədai dəstələrinin barəsində mütəəssifanə bu vaxtdə dək çox eşidilmişdir. Fədai təşkilatı çox təbii bir surətdə xalq hərəkətində doğmuşdur, kəndlərdən intiqam almaq qəsdilə meydana çıxan bu cəryanda firqə təşkilatlarının göstərdikləri və fədakarlığı inkar etməyə lüzum yoxdur. Doğrudur kəndli, jandarm zülmündən cana doyub onun şərrini dəf etmək üçün silah əldə mubarizəyə qiyam etmişdi, lakin onu təşkil edən onun başında duran, onu düzgün hədfə sövq edən firqəmizin yerli təşkilatlarının tərtib etdiyi qəhrmanlar olmuşdu. Acı tənqidlər və şədiddət təəzülərə baxmayaraq kəmalixunsərdliklə xalqı təşkil edib fədai dəstələrinin firqənin inanılmış adamların rəhbərliyi altına çəkməyə çalışırdı. Nəhayət hərəkət xalqçrisindən başlayıb bütün ölkəni bürüyüb Tehran irticainın qoşun qələələrini üzük qaşı kimi muhasirəyə alıb milli qüdrətimizin qabağında diz çökməyə məcbur etdi. » (Pişəvəri 21 Azər kitabı)

Fədai təşkilatı Azərbaycanın böyük şəhərlərində yaranmış böyük bir müslh təşkilat idi. Bu təşkilat özündə irticain hucuma keçdiyi və bəyət etdiyi bir zamanda yaranmışdı. xalqımız və 21azr nehzətinin böyük ıftixarlarındanırkı, belə bir şəraitdə fədai təşkilatının yaranması cəryanında bir nəfərdə olsun xəşant etmə əməşdir. mərhum pişə ür1325 ı - nəcü il məhrin 25 nədə deşirdi : « bu gün əftxar edirikki, ağır bir şəraitdə o vaxtkı, Azərbaycanda irtica tam qüdrtlə hökmranlıq edirdi, biz Azərbaycanda bir müslh fədai təşkilatı vücdə gətirdik əki, onun əfradından bir nəfərdə olsun xəşant etmə di. . (Pişəür21 ı azər kitabı)

bli fə dai qüvhə si və onların qəhrmanlıq hərəkəti, Tehran və onun jandarmaları və dövlət mamurlarının Azərbaycanı göstərdiyi iqtisadi və milli zəlmünə qarşı, qanuna oğun əks əalml idi. necə əki məhəmmədləşahın zəlmü bu fədailərin atalarının tünfng götürüb mucahəd dəstələri yaratmağa məcbür etmişdi.

21 nehzəti bütün İran azadlığının başlanğıcı idi

səltənət rejimi birinci olaraq, 21 azər nəhzətinə təcziə ətlb adlandırdı və çuxları bu nəğməni təkrar etməkdə diərlər.

21 azər nehzəti Azərbaycanı İrandan ayırmaq əstə yirdi ? firqə zamanının bütün sənədləri və mərhum pişəürünün bütün məqalələri və sənətlərinə nəzərdən keçərdəkdə çox çətin elə mədrk və məqalə əvə rast gəlmək olarkı, orada firqə nəvə bütün əstklərinə İran çarçübə si daxiləndə olduğı qeyd olunmamışdır. 1324 - nəcü il firqənin birincisi rəsmi sənədi olan 12 şəhrüür müraciətnaməsinin birinci maddəsi həmin bu məsələ idi. bu barədə sənədlər oqrdırkı, göstərmək və ə yazmaq başa gəlməz. əgr oxucular xüsusilə euan nəsl bu barədə həqiqəti bəşəlmə əki əstəsə, mərhum pişəürünün seçilmiş əsərləri və 21 azər kitabı habelə 12 şəhrüür kitabını əldə edib və oxusunlar.

bununla bərabr qeyd etməli lazım hesab edirik, öz fəaliyyətinin birinci mərhələsində, Azərbaycan demokrat qüvəsi çalışırdı. bütün İranı azad etmək üçün Azərbaycanda bir daşaq və mərkəz yaratdı. 1324 - nəcü il şəhrüürün 21 əndə mərhum Pişəür yazırdı : « tarix bizim məəm böyük bir vəzifə qüvəsidir. biz Azərbaycanda sarsılmaz bir azadlıq qəlihi vüçüdə gətirməliyik».

bu işə müfəqləndən sonra firqə öz fəaliyyəti nəvə əkiənci mərhələsinə başlamışdır, o da bütün İranı azad etmək məsələsi idi.

demək firqənin ilk gündən hədfi bütün İranı əsart və dəktarluqdan azad etmək idi. mərhum pişəürün 1324 - nəcü il məhr ayının səkiəndə yazırdı : « biz məqalələrimizin birində yazmışdıq əgr Tehran özünü əztcəni ağuşına atarsa biz öz azadlığımızı müstqil bir surətdə təmin edəcəyik, o işimizin başlanğıcı idi. əndə firqə məziəni qədrəti artmışdırkı, bir qədmirli qüvə deyərik əgr Tehran tütüğü əuldan qayımaq əstə məzsə, biz onu qəhr və qəzəblə əuldan qəstarmalıyıq». (pişəürün seçilmiş əsərləri səhifə 224.)

21 azər nehzəti və başqa İran millətləri

21 azər nehzətində ən əsasi məsələ lərdən birədə milli həqüq məsələ səi idi, lakin o bu milli həqüqü təkcə Azərbaycanlılar və İran türkləri üçün deyil bütün İran xələqləri üçün əstə yərdi . Ənə firqə İranda azadlıq və dēmukrasıyın bərqərar olmasın bir tərəfdən, azadixah qüvhlərin kümgı və əkıncı tərəfdən isə məhrum millətlərin Azərbaycankimi öz milli həquqlarına çatması ülüə başa düşür. çünkü firqə və onun rəhbərləri milli zülmün acıyını dadmış və çox millətli İranda milli qüvvənin necə böyük qüdrət olduğunu saxşı bilirdilər. olar saxşı başa düşürlərki, əgr məhrum İran millətləri Azərbaycankimi öz milli həquqlarını almaq üçün birləkdə aşığa qalxsalar İran irticə mütləq əxı lacaqdır. firqənin kürd xalqla həmkarlığı və qardaşlığı bu həqiqəti əməli şəkildə səbüt edir. firqənin bu siyasəti təkcə kürd millətənə əd deyildi, bütün məhrum İran millətləri nəzərdə tütüldü. lakin təsüflərlə qeyd etmək lazımdırki, o zamanlar başqa məhrum İran millətlərində milli şür hələ lazımı süiə ədə deyildi. buna görə ədə məhrum Pişəə vəri bu məsələni örtülü tuxunaraq 1324 - nəci il azərin səkkizində yazırdı : « biz heç bir qüm və heç bir millət və heç bir xalqə düşmən deyilə, özümüzə ruə gördüğümüz əşamaq və tərqi etmək vsilə lərinə özgə ələr oçun də ruə görüb bu günə ədk kəmsə nənin tərqi və tələsinə muxalif etməmişik. hətə Tehran irticə hökumətinin azadlığımız əleyhinə işləməkdə olduğu xənanə tədbirləri də fars millətənin hesabına əzmaq əstə əmərki. biz əsart və istibdad əsulunun məzəsinə anlamıyız. görə sir millətlərə orgıyın ənəb onların əsart və əstmar büündürüğü altından xilas olmaqların səmim qələbdən arzu etdiyimiz halda zülf əsarə tuxunmaq qurxusundan, onların azadlıq hərəkatı həqəndə bir (.....) onları demokratik firqəsinə bağlayan ancaq firqə məzsinə meidana atdığı milli ;əşuarlardı. » (pişəür21 ı kitabı)

məhrum pişə vəri bilirdiki, Azərbaycan xalqı, tarixi büsi həmişə İran ıstıqlalı və təməmət ərzsinə öz qanilə həfz etmişdir. əgr lazım gəlsə ənhə də bu müqəddəs vəzifəni nəli şərlə ərinə ətərə cəkdır. lakin heç vəqt öz millətini və doğıma dilini və milli xüsüsətlərindən sərfniz etmə cəkdır. İran, bütün İran millətlirikimi Azərbaycanlılar və təməm İran türklərinədə qdiəmdən vətəni olmuşdur. başqa İran millətlirikimi Azərbaycanlılar və bütün İran türkləri bundan sonra keçmiş kimi həqüqsüz üx, azad, bərabr həqüqlü bir millət kimi milli varlıq, dil və ədbiat və milli xüsüsətlərini təsə verməklə azad şəkildə İranda əşəşəcəqlər.

bütün məhrum İran millətləri əl - ələ verib bu arzularını təxtə çıxarəcəqlər. dil məsələsi həmişə Azərbaycan rüşnkərlərini düşündürmüşdü. Azərbaycan demokrat firqəsinin birinci küngrhəsiəndə küngrhənin rəsmi numayndhəsi əqası məkrmaləmlə möhkəm məntqələ demışdir : « muğulların gücəliə öz dəyəllərini Azərbaycanlılara təhmili etdiklərini ədia edənler çox nadan adamlardır muğullar üz iln artıq Azərbaycanda hökumət ədə əbilmhdıkləri halda öz dəyəllərini bizə təhmili etməşələr. əcəba alt ı üz iln zədədə hökumət edən farslar nə üçün bu dilni dəşdirməyə müfq olmamışlar ? (Pişəə vəri seçilmış əsərləri səhifə 296.)

göstərdiyimiz 21 azər nehzətinin son hədfi bütün İranda azadlıq dēmukrası və qanun əsasi bərqrar etmək idi. bunla bərabr bu inqilabin xüsusiyyəti onun əntnasıunalızm ruhuna malik olan milli simasında idi. buna görə dil və miiyyət məsəlsi onun əsas səngrı və daıağııdı. bu nehzəti bütün dünyada tanıtıdıran əda bu xüsusiyyətlərıdı. məhz həmən dil və miiyyət vasthə silə əıdıqı, bütün aləm bildıqı, iranın oçdə bir həıshə sindən çüxünü təşkil edən ən ələ bir millət varımıııı kəı, əıəllər büıü milli həquqlardan məhrum olmuş və əındı öz ııılin ııazııb oxuıur, öz əıəşlərını özü idarə edıur və bütün İranı azad etmək əıstə əıııı.

21 azər nehzəti və dünya xələqləri

əıqıncı dünya maharibə əsındən sonra 21 azər nehzəti dünyada qəlbə çalan birinci milli azadlıq hərəkəti idi. buna görə ədə bütün dünya xələqlərını diqqətını cəlb etmişdi. əgr 1325 - 1324 cəı əıəllər Azərbaycan rüznamə sinən səfhə lərinə baxılsa, fəransə və saıur ərupa öıklərını ictimai, siyasi təşkilatları və siyasi şəxsıətlərını 21 azər nehzətinin qəlbhə si münasbtılə göndrdıklərı təbrık təlgrafları diqqətı cəlb edən cəkdıur. 21 azər nehzəti zamanı bütün şərq və afrıqqa xələqlərı o cümlhə dən ıaxın və orta şərq məntqhə si xələqlərı istıbdad və imperıalızmn pənchə si altında ən ağıur və fəlaktlı günlər keçıdırdılər. bu xələqlərın azadıxahları o cəmlhədən əraq, əlczaıur, tıns, bəluçstan və saıur ölkə və xələqlərın müterəqqı şəxəslərı kətbı və ıa şəfahı şəkıəldə 21 azər nehzətinı səmım qələbdən təhsın etmıııı və ondan böıük omud gözlhə dəısklərını bildırmıəşlər. 21 azər nehzəti bu xələqlərın mübarızə ruhunun güclənmhə sinə cidı tasıur etmişdir.

milli hökumət nə əıəşlər görürdü ?

böıük ictimai əıəşlər görmək üçün bir il çox az bir müddətdıur. bunla bərabr milli hökumət bir il ərzıəndə, Tehran hökumətını əıəllər ozunu Azərbaycanda görmə digı əıəşlərı gördü. bünü da əlavə etmək lazımdırkı, islahat üçün pül lazımdıur. lakın milli hökumət iş başına gələndə büş əlılə iş başladı. çünkü düşməni aııq salmaqdan ötür fırqə Azərbaycan banklarının 21 ı azərə bir həftə qalana qədər öz əlınə almamıııı. Tehran hökumətı bu fürsətdən istifadə edib təbrız banklarında olan nəqd pulları çəkııb aparmıııı. belə kəı fırqhə bankları təhüıı alanda dövlət bankında əıkı mılıün və əıkı ıüzmn tümn aıurı banklarda isə ıarım mılıün tümn pül varıdı. bünün məqablıəndə banklar 10 mılıün tümn xalqə bürelü əıdılır. bundan əlavə milli hökumət azər aııı bəbtındən karmnədlərə on mılıün tümn də artıq həquq vermə əlı idi. demək milli hökumət iş ostünə gələndə büş əlılə isə başlamıııı. bünün müqablıəndə Azərbaycanın bütün kənədlərı, şəhərlərı abadlıq, iqtisad, maarf, iş və saıurə cəhətlərdən olduqca (xərab) əıdı.

bünün nətıcə sıəndə təbrızın kli əhalı sindən ancaq 200 - min nəfrı qalırdı və Azərbaycanın ıüzmnınlərə əhalııı aylə lərinı dulandıрмаq üçün Azərbaycanı tərk edib iranın başqa ıerlərinə səphə

nmışdışdır. buna görə 21 azər nəhztı nəsn mühüm ışıışlərindən birışədə Azərbaycanın bərbad halda salınması və məhv olmağa doğru getmə sidi. bu bərbadlıq məşruthə inqilabi və xəşabanı qiyamı zamanı xalqımızın göstrdığı qəhrmanlıqların və iranın ışıqlalını qurumaqların, Tehran hökumətı və rızaşə tərəfindən Azərbaycana verışən cəza və məkafat muzdıdı.

demək Azərbaycan otuz il Tehran tərəfindən əmdən bərbad hala salınmasından sonra li büş iş üstə gəlmiş milli hökumətə tapşırdı. lakin xalqə və onun himmətinə daşanan xalq tərəfindən və onun ışıtgı ilə iş başına gələn milli hökumət, dörd beş aşı tışddə adılanə malışatlar, xalqın könüllü kömgı ilə karxanalar və saşır glir mənlərini işə saldı.

Azərbaycan vərşkst halında olan milli vəziyyəti düzə ldir

mərhum pişə ürı baş vəzır olduğı zaman 1325 - nəcı il fərürdən ayının 16 sində milli məclisın ışıınıcı ıclasında deşirdı :

« bugün, aşın 16 sidi, malı cəhətdən daha vəhştimiz ışıxdır. biz bilirik kəş, pülümüz varsa böyük müfqutdirik, bürcümüzü tənzim etmişik və kəsr büdchmışddə ışıxdır. » (pişə ürı seçilmiş ışıerlər ışı 350)

milli hökumətın müxtəlif qışmətlərdə apardığı islahatın hamışınıcı göstrmək mümkün deşildi. burada onların ən mühümlərinə işarə edə ışı ışı. ışıışçışik və kənd həşatı barə ışı demək lazımdır, milli hökumət zamanı bütün xalışə turpaqlar və Azərbaycandan qaçmış xalq düşmənləşın turpaqları kəndlilər arasında bölündü, ışıışçışışğı genışşələndərmək üçün kəndlilərə tüşüm verıldı və madı kömək olundu. sufışan tərəşində ışıışçışışğın nümunə və təcrübə ışıerləri və əlmı təhqışat ışıışləri üçün bəşnürə hazırlanmağa başladı. turpaq sahəblə kəndlilər arasında adılanə munasibətlər və qanunlar qüüldü. sənəş sahə şində Azərbaycanın müxtəlif şəhərləşində bağlanmış karxanalara cidı kömək etməklə milli hökumət onları işə saldı. işşışzləşın böyük həşə şinə iş təmin etdi və Azərbaycanın iqtisadiatını canlandırib möhkəm əsaslar oşə ışışində qürdü.

milli hökumət ancaq xuşkbar və saşır (tuxunmalı) məhsullara bu şərtə sadır olmağa əcazə verdikı, sadır edənlər ölkə nin əhtışacı olan şışləri varıd ışışənlər. 21 azər nəhztından qabaq Azərbaycanda məriz xanların fəqət 20 tətxuabı varıdı. firqə zamanında Azərbaycanda bir il tışddə 20 taza xəstə xana açıldı, onlarda 800 tətxuab varıdı. dil və fərhnğ, mədənişet sahə şində milli hökumətın gördüşü ışıışlər Tehran hökumətının 50 il ərzşində Azərbaycanda gördüşü ışıışlərdən qat - qat ışıun idi. bu bir il ərzşində təbrış danışğah ışıaranıb, ana ışıışlin işə başladı və onun bənasını əsasi qüüldü. bu bir il Azərbaycan folkloru, xüanəndə ışıer və müşiqı ustalarının əlilə ana ışıışlin numaışışlər vermklə

İsaranmış teatr dəsthləri əsasında rəsmi dövlət teatr isyaranıb ana dilin müfətlə numaışlər verməə başladı. milli hökumət dövrü bütün ibtiday və ovrta məktəblərdə hətə taze qürülmüş təbriz danışgahında dərslər ana dilin idi.

bu müddətdə ibtiday məktəblərin əksər kəlasları üçün anadiləndə dərslər kəstəbləri hazırlanmış çap edilmiş və məcann uşaqların ıxtıarında qüüldü. milli hökumət radəusu qürülb işə başladı. Azərbaycan və zəncanda türk dil rəsmi dövlət dilidi. bununda nətiyə siəndə bu bir il anadiləmiş keçmiş bir siərdən daha çox ənkşaf edib gözlşdi. üzlərcə şair, yazıçı, ruznamhə yazan meədana gəldi. dilin ədbiətləmişin bu sürətlə inkışafı Tehran ordularının təbrizə gəlməsi ilə genə daıdırıldı.

1325 - nəci il azərin 22 siəndə Tehrandan gələn cəladlar firqə zamanı anadiləndə çap edilmiş kəstəbləri təbrizlə küçlənəndə odlaıb ıandırdılar. Azərbaycan xalqı, onun dil ədbiətlə və millətənə olunan təhqir və tühni, bu vəhş hərəketi, heç bir zaman ıaddan çıxarmasacaqdı.

milli hökumət zamanı təbriz - zəncan ərdəli, ərümə, marağa və saı Azərbaycan şəhərlərin küçələri asfalt oldu. çoxlu kitabxanalar və ictimai mədəni ıerlər açıldı. bu şəhərlərdə ictimai binaların təkiəlmə sinə başlandı. təbriz lülə əkşisənə əsasi qüüldü və təbriz sü cəhətdən əsasi şəkəldə təmin etmək üçün " siuan " çayının təbrizə gətirilmə sinin nəqshə si çəkilib qurtarmışdı.

milli hökumət və Azərbaycan demokrat firqə si gənc nəslə tərbəhə sinə xüsusi fəki verirdi. mərhum pisə ür1325 ı - nəci il tərayının 15 nədə təşkil olmuş demokrat cuanlarının birinci kəngrhə sinə göndrdiği pəamında yazırdı :

« cuanlarımız gələ əcğımişdi, onlara həmişə biz oməd gözü ilə baxırdıq. əgr onların tərbə si düzgün ütililə gedirsə biz hamımız xüşbxt olarıq. » (Pişəə vər21 ı azər kitabı)

cuanlar təşkilatın rəhbərliyi altında Azərbaycanın hər ıerində uşaqlar təşkilatı isaranmış və onun məənlərcə uşağı məthdalşkl hala salmışdı. Azərbaycan demokrat firqə sinin rəhbərliyi altında isaranan 21 azər nehzəti və qurulan milli hökumətin hədəfləri bir il ərzində Azərbaycan və zəncanda gördüü əişləri bir məqalə ədə əhatə etmək mümkün deıldi. bu hərəket İran azadlıq mübarizə si, habelə Azərbaycan xalqı tarıxında elə böyük hadisə dirki, onun barhsında çoxlu yazılmış və genhə də yazılacaqdı. 21 azər nehzəti elə əchədə kurdistan nehzəti və onların rəhbərliyi hərəketin son gününə qədər ıən1325 ı - nəci il azərin iyirmisənə qədər öz inqilabi xətlərində zərçədə olsa dəğışikliək əmələ gətirmə əmiş. bir atdimda olsa gerı çəkilmə əmişdi. əksənə zəncan, Tehran cəladları tərəfindən qan dərısına çevrələndən sonra Azərbaycanın hər ıerində taze ruhiə əalı 1324 - nəcü il azərindən daha şidtlə hazırlıq gedirdi. xalq yeni omədələ misliş şəkəldə silaha sarırdı.

o günlər Azərbaycanda olmamış adam sətərxan oladığını bürə ədə ükşk inqilabi əhval ruhə sını təsür edhə bəşəlməz. bu günlər 21 azər nehzəti il dönümünə hazırlıqə bərabr mərkzi komitə və mərhüm pişə ürünü əmraələ əsas babk adl ıyeni fə dai dəstə siə aranırdı. bu fə dai dəsthə sinü ıaranmasında şəxsni iştirak edirdim. fədayəələr sırasına girmək əstə ıənlərün saı o qədridikı, onların hamısinü təlimat meydanlarında məşq elhı mək üçün münzm etmək məmkn olmurdu.

bu günlər təbrizin bütün məhələ lərin geniş yerləri hərbi təlimat meydanına çevrilmişdi. tufng götürüb təlimat meydanlarında məşq elə yən qadın və qızların sayı kişilərdən az deyildi. mərhüm pişə vərini sününcü dəfə azərin igirmisində səhər mərkzi kəmitə nin bınasında gördüm. olduqca tütğün və əsəbi ıdı, belə bir haltı mərhüm pişə vəri də 1324 - nəcü ıl 21 azər günü səhər sətətib dərxşanı ilə müzahirə dən qayıdanda pasajda görmüşdüm. lakın onda gözlərinin ıçı gülürdü. ozundən müfqiyyət yağırdı. dayanıb gülə - gülə : oğlum işlər necə gedir ? zənginə təslim olmaq istə mir. urmuya adam göndrmək lazımdır, işlər düzə lər diyə tələ sik getdi. lakın sününcü dəfə mən onu görə nədə başını aşığa salıb heç nə demə dən öz otağına girdi və sonra bir daha onu görə bilmə dim.

həmin gün axşam çağları cuanların mərkzi komitə sindən təlfün etdilərki, firqə bənası müqablındə mitinq var. yoldaş pişə vəri nitq edə cəkdir deyə oraya getdik. lakın pişə vəridən xəbr yox ıdı. məhəmməd bi rıa bınanın balkunundan muqavımt göstrmək barə sində özüdə mərkzi komitə adından danışırdı. mitinqdən sonra mərkzi komitə yə getdim. orda bi rıadan başqa mərkzi komitə nin əzülərindən heç kim yox ıdı. bi rıanın əlan etdigi təsmim hansı mərkzi komitə tərəfindən və nə zaman tütüldüğü heç kimə məlum deyildi. əthad şürüyə gedəndən sonra mərhüm pişə vəri vəfatına qədər ırana qayıtmaq üçün düşünür və çalışırmiş lakın ...

mərhüm pişə vərinin ıranı tərək etmə sində çoxlu sirrlər vardırkı, hələ liklə açılmamışdır. bir onun şürüyədə ırana qayıtmağa çalışması və bu çalışmalar zamanı gözlə nilmə dən vəfatı bu sirrlərin çox mürkb olmasından həkkayt edir.